

ISKANJE IDENTITETE V ROMANIH *REPUBLIKA JUTRANJE ROSE, LOČIL BOM PENO OD VALOV IN KI JO JE MEGLA PRINESLA*

Književnost se je že od nekdaj ukvarjala z vprašanjem identitete literarnega subjekta. Prispevek ob primerih treh sodobnih slovenskih romanov, *Republika jutranje rose* Vladimirja P. Štefaneca ter *Ki jo je meгла prinesla* in *Ločil bom peno od valov* Ferija Lainščka, predstavlja v okviru problema zapletenosti pojma identitete predvsem boje znotraj posameznika ter med posameznikom in skupino. Dinamično strukturo identitete lahko v smislu razvoja osebne/duhovne inteligence literarnih likov dojemamo kot vseživljenjski proces, zaznamovan s krizami, konflikti, z aktivnimi in s pasivnimi obdobji ter procesi sprejemanja in upiranja različnim družbenim vlogam, moralnim načelom ali stilom življenja.

Ključne besede: Feri Lainšček, Vladimir P. Štefanec, identiteta, subjekt, sodobni slovenski roman

1 Uvod

Vprašanje identitete je tema stalnica od začetkov književnosti, ki je vedno odgovarjala na vprašanja, kdo je literarni subjekt, od kod izvira, komu pripada (istovetenje z določeno skupino), v čem se razlikuje od določenih oseb in je skozi to razliko edinstven. Literatura je kot oblika diskurza vedno imela pomembno vlogo tudi pri graditvi identitete bralcev. »Fiktivni literarni subjekt«, ki mu je avtor literarnega dela vdihnil dušo, tako nenadoma oživi pred očmi bralca: je dejaven, misli, izraža svoja čustva, zaznave in občutja; na ta način nam avtor omogoči vpogled v junakovo notranje življenje. Bralec tako dojema »literarnega junaka kot človeka z emocionalnimi, etičnimi, racionalnimi in dejavnimi vsebinami; lahko rečemo, da se na nek način z njim identificira« (Zupan Sosič 2003: 21). Književnost je imela preko identifikacije z literarnimi liki od nekdaj

velik vpliv na bralce ne le pri graditvi njihove lastne identitete, ampak tudi pri oblikovanju skupinskih identitet (zlasti nacionalnih). Anderson (1998) v svojem delu *Zamišljene skupnosti* nazorno prikaže, kako je literatura vplivala na graditev narodne identitete. Tiskani jeziki v obdobju tiskarskega kapitalizma (še posebej književnost) so s svojimi junaki, motivi in temami med sicer nepovezanimi bralci ustvarjali nevidne vezi, tako da so postopoma začeli prepoznavati sebe in drugega na osnovi določenih točk simbolnega istovetenja kot pripadnike istih »zamišljenih skupnosti«; torej kot Nemce, Slovence, Angleže ipd. Isti jezik, skupna zgodovinska in kulturna izkušnja so tako med pomembnejšimi atributi naroda, ki združujejo in povezujejo ljudi v zamišljeno skupnost.

2 Identiteta

Simmel opredeljuje posameznika »kot nosilca kulture in kot zrelo duhovno ter intelektualno bitje, ki ravna in presoja tako, da polno obvladuje lastne duševne moči, v kolektivnem delovanju in čutenju pa je povezan s soljudmi« (Simmel v Bauman 2008: 18). Na ravni osebnih odnosov je tako identiteta vzpostavljena kot odnos med mano in drugimi, pri čemer drugega dojemamo kot svoj *alter ego* z ekvivalentnimi željami, potrebami in vrednotami. Tudi britanski sociolog poljskega rodu Bauman (2008) poudarja, da je identiteta rezultat interakcije med posameznikom in skupnostjo in je resna igra iskanja ravnotežja med svobodo in varnostjo. Ljudje v »krasnem novem svetu« minljivih priložnosti in krhke varnosti iščemo skupine, ki jim želimo zaradi občutka varnosti, sprejetosti in lastne pomembnosti pripadati z vso gotovostjo in za vedno, da bi se lahko definirali. Ne nazadnje je mogoče zgraditi trdno jedro identitete v smislu trajne verodostojnosti odgovora na vprašanje *Kdo sem?* le z navezavo na druge ljudi s predpostavko, da so te vezi zanesljive in stabilne. Identiteta pa pomeni tudi nasprotno oz. izstopati: biti drugačen zaradi želje po oblikovanju lastne individualnosti in skozi to razliko edinstven; tako iskanje identitete pomeni v bistvu deliti in cepiti. Po mnenju Kratsborna (2006: 151–152) lahko posameznik zaradi pomanjkanja občutka varnosti in pripadnosti konkretni skupnosti ter posledično nezmožnosti, da bi zadostil potrebi po lastni individualnosti, aktivira patološke znake vedenja, kar potrjuje že omenjeno ontološko nujnost obeh tendenc – občutka pripadnosti določeni skupnosti in svobodne izbire. Dinamično strukturo identitete tako v smislu razvoja osebne/duhovne inteligence posameznika dojemamo kot vseživljenjski proces, zaznamovan s krizami in konflikti ter z aktivnimi obdobji in s specifičnimi moratoriji. Po drugi strani pa jo lahko dojemamo tudi kot proces sprejemanja ali upiranja različnim družbenim vlogam glede na spol, poklic, versko in politično pripadnost, moralna načela ali stil življenja.

Občutju različnosti kot pomembnemu določilu skupinske identitete je nedvomno komplementarno občutje pripadnosti. Pri tem občutju gre za nezavedne (zelo zgodaj pridobljene) kognitivne sheme, ki posameznika povezujejo z bistvenimi potezami narodnostne skupine: z jezikom, s kulturo, z zgodovino, geografskim položajem, državnostjo, etnično in nacionalno pripadnostjo družine in

ostalega sorodstva ter drugimi. Odrasel in osebnostno zrel posameznik pa na osnovi zavestne presoje svoje narodnostne pripadnosti kot pomembne prvine posameznikove identitete vsaj delno tudi zavestno oblikuje svojo nacionalno zavest in identiteto, ki je nujna prvina modernega pojmovanja nacionalne zavesti in identitete ter kot taka v očeh postmodernega časa nujna in svobodna opredelitev posameznika (Musek 1997: 182).

Identiteta posameznika je še posebej pomembna v večetničnih državah, ko pride do krize multikulturalnosti; vprašanje o identiteti se tako še zlasti pojavi pri ljudeh, izpostavljenih skupnostim, ki jih v večkulturnem svetu povezujejo »le ideje in načela« (Bauman: 2008).

3 Literatura, identiteta in subjekt

Tudi sodobna literarna veda, ki se ukvarja z vprašanji identitete in funkcij subjekta (kdo je *jaz*, ki obstaja in govori), in teorija kulture opredeljujeta pojem identitete (komplementarno zgoraj orisani sociološki teoriji) na dva načina (Culler 2008). Subjekt (*jaz*) je zaradi zanj specifičnih razločevalnih lastnosti vseskozi istoveten s sabo ne glede na svojo starost, jezik, družbeni položaj; od drugih oseb se razlikuje in ta različnost pomeni izvor njegove istovetnosti (istovetnost se torej lahko določa le skozi razlike). Po drugi strani pa je *jaz* za svoje samozavedanje in druge prepoznaven kot isti in poseben na osnovi razmerja z nekom ali nečim zunaj sebe (istovetenje subjekta z neko skupino, idejo, kodom ali diskurzom). V tem primeru lahko govorimo o etnični, rasni, spolni, razredni in drugih identitetah posameznikov in skupin (kolektivne družbene identitete).

Književnost se je tako vedno ukvarjala z zapletenostjo pojma identitete posameznika v zgoraj orisanih pomenih. Mnoge najnovejše teoretične razprave se pri preučevanju identitete in funkcije subjekta (*jaza*) ukvarjajo z vprašanjem, kdo je *jaz*, ki obstaja, in zakaj je to, kar je. Novejše teorije (zlasti poststrukturalistična s spisi M. Foucaulta) so individualnost posameznika obravnavale v smislu »decentriranja literarnega subjekta«,¹ ki ni več v središču sveta, tudi ne nadzoruje več jezika in ga posledično ne uporablja za izražanje; *jaz* se torej oblikuje v interakciji z znakovnimi sistemi in kodi ali diskurzi, ki jih ne nadzoruje in na katere nima vpliva.²

Pri vprašanju identitete kot teme književnosti smo predvsem v pripovedni literaturi priča sledenju razvoju oseb, njihovemu samodefiniranju in definiranju

¹ Tradicionalna literarna teorija je posameznikovo individualnost obravnavala kot nekaj danega: je-dro, ki se izraža s pomočjo besed in dejanj in ki ga lahko uporabimo, da pojasnimo njegova dejanja (Culler 2008: 129).

² Na to opozarja že dvojni pomen angleške besede *subject*: po eni strani je svobodna subjektivnost, ki poenoti dogodke, povezane z njim; po drugi strani pa je lahko tudi podrejen različnim režimom – npr. psihosocialnim ali jezikovnim (Culler 2008: 130–131).

na osnovi različnih kombinacij njihove preteklosti in izbir, za katere se odločajo, ter družbenih sil, ki vplivajo nanje. Zgodbe tako podajajo različne odgovore na izpostavljeni ključni vprašanji, ali osebe same *krojijo* svojo usodo ali jo samo *prenašajo*. Pri tem literarna dela ponujajo niz »implicitnih modelov oblikovanja identitete«: od pripovedi, ki izpostavlja identitetno pripadnost, določeno že ob rojstvu, do pripovedi, kjer temelji identiteta na osebnih lastnostih, odkritih ob težkih življenjskih preizkušnjah posameznika (Culler 2008: 131).

Literarna dela navadno izpostavljajo posameznike, zato predstavljajo problemi zapletenosti pojma identitete predvsem boje znotraj posameznika ter med posameznikom in skupino. Posamezniki se bodisi upirajo družbenim normam in konvencijam ali pa so popolnoma pasivni v odnosu do le-teh, medtem ko so po drugi strani v teoretičnih razpravah argumenti osredotočeni na skupinske identitete (npr. kaj pomeni biti pripadnik določene etnične skupine ali kaj pomeni biti ženska). V tem primeru romani pogosto raziskujejo, kako zahteve skupinske identitete omejujejo možnosti posameznika.

4 Iskanje identitete v sodobnem slovenskem romanu

Zapletenost problema identitete nasploh je prisotna tudi v sodobnih slovenskih romanih, med katerimi sem izbrala tri: romana *Ki jo je megla prinesla* in *Ločil bom peno od valov* pisatelja Ferija Lainščka ter roman Vladimirja P. Štefaneca *Republika jutranje rose*. Dogajanje v romanih *Ločil bom peno od valov* in *Republika jutranje rose* je postavljeno na začetek 20. stoletja, v čas prve svetovne vojne in razpada dvojne monarhije, medtem ko v romanu *Ki jo je megla prinesla* dogajalni čas ni eksplicitno določen.

5 Iskanje identitete v romanih *Republika jutranje rose*, *Ločil bom peno od valov* in *Ki jo je megla prinesla*

Glavna tema izbranih romanov je iskanje identitete oz., kot jo predstavi pisatelj Lainšček, osmislitev posameznika znotraj skupnosti, ki vključuje možnost odrešitve in preživetja ter možnost ostati nepoškodovan: protagonisti romanov so zaradi mejnih eksistencialnih situacij, v katerih se znajdejo, prisiljeni v celovito manifestacijo svoje osebnosti. Iskanje identitete pa v Lainščkovih in Štefančevem romanu ni samo glavna tema, ampak tudi bivanjsko vodilo literarnega lika, njegova metafizična ideja ali filozofsko sporočilo romana, največkrat pa je iskanje identitete preplet različnih dejavnikov in pripovednih prvin.

5.1 Vladimir P. Štefanec: *Republika jutranje rose*

Pripovedovalec že v uvodnem akordu romaneskne pripovedi uspešno vzpostavi bralčevo zanimanje za nadaljevanje pripovedi zaradi kataforične vpeljave

literarnih oseb (ne izvemo npr. imena ženske) in vzročno-posledičnega razmerja med njimi, saj bralci najprej spoznajo posledico, šele v nadaljevanju pripovedi pa vzrok zanjo. Judovski odvetnik August Lamm,³ na začetku romaneskne pripovedi eksplicitno predstavljen z identitetno pripadnostjo soboškem meščanskemu razredu, določeno že ob rojstvu, se zaradi zdrsra iz udobnega zavetja svoje jasno opredeljene identitete, ki mu je nudila ontološko varnost in urejen vsakdan, kot deklasiranec pogosto sprašuje, »kaj je zakrivilo njegov padec in ali bi ga z drugačnim ravnanjem lahko preprečil« (Štefanec 2006: 13). Bivanjska negotovost protagonista tako skozi celotno pripoved obvladuje roman zaradi uvedbe občasne vrzeli v obliki prolepse za ustvarjanje dramatične napetosti. V nadaljevanju romaneskne pripovedi smo tako pri vprašanju identitete kot teme priča sledenju razvoja protagonista, njegovemu samodefiniranju in definiranju na osnovi različnih kombinacij njegove preteklosti ali izbire, za katere se je odločal, ter družinskih sil, ki so vplivale nanje. August Lamm pri poskusu rekonstrukcije niza usodnih dogodkov v obliki retrospekcije na osnovi samorefleksije izpostavi za svoj edini greh zgolj nečimrnost oz. napuh kot enega izmed vzrokov za nakup prestižnega štirikolesnika, s katerim se začne niz nesrečnih dogodkov: svojo identitetno pripadnost elitnemu meščanskemu razredu mora namreč nenehno potrjevati z dejanji, s statusnimi simboli oz. celotnim načinom življenja, načrtanim z vnaprej natančno določenimi kažipotmi in mejniki.

Odločilni in nepopravljivi dogodek pa je bila zagotovo prometna nesreča s smrtnim izidom, za katero ni bil kriv ne v legalnem ne v legitimnem smislu. Od prelomnega trenutka dalje roman razvija linearno grajeno pripoved okoli nadaljnjega niza dogodkov, usodnih za postopno rahljanje udobnega zavetja protagonistove dotlej jasno opredeljene razredne, družinske, socialne ter etnično-verske identitete. V hipu postanejo absolutno pomembna protagonistova vprašanja skozi razmišljanje v obliki samoizpraševanja:

Koliko sploh pozna samega sebe in gone, ki ga poganjajo skozi življenje? Ima o sebi predobro mnenje in se v resnici gleda preveč prizanesljivo? In konec koncev, kdo je pravzaprav August Lamm in kakšna sta njegovo pravo mesto in vloga v vseobsegajoči kozmični urejenosti? (Štefanec 2004: 38.)

Hladna senca dvoma mu vtisne nevidni pečat krivične stigme na čelo, kar ga čez noč pahne v popolno socialno izoliranost. Vsevedni pripovedovalec, ki se v romanu vse pogosteje prepleta s personalnim pripovedovalcem, izpostavlja v okviru problema zapletenosti iskanja protagonistove identitete predvsem njegove notranje boje ter proces Lammovega pasivnega upiranja novi družbeni vlogi deklasiranca.

³ Ime rimskega cesarja Avgusta mu je nadel njegov oče v prepričanju, da bi morali Judje končno opustiti ortodokсни pogled na zgodovino in Nejudje, medtem ko nemška beseda *Lamm* v slovenskem prevodu pomeni 'jagnje/ovčka' (skladno s protagonistovim značajem).

Izoliranost prebivalcev v vojnem času ga zaradi občutka, da doživljajo identično usodo, kakršno je doživel sam, za hip fiktivno poveže z njimi na kolektivni ravni; svojo nesrečo sedaj pojmuje kot skrivni znak za nesrečo širših razsežnosti, ki je doletela vse okoli njega. Ob branju *Dnevnika cesarja Marka Avrelija* vzpostavi fiktivni krepčilni esejistični dialog v obliki filozofskega diskurza z izbrano kultiviranim in s suvereno modrostjo prežetim modrecem Markom Avrelijem, ki ga v vlogi metafizijskega komentatorja (iz čisto drugega kraja in časa) ponovno prepriča, da obstaja kozmična urejenost, v kateri ima on svoje pravično mesto. Človekova vpetost v pravično kozmično izkušnjo se tako razkrije bralcu neposredno s citiranjem izrekov iz rimskega prava na medbesedilni ravni v ožjem smislu, medtem ko je sporočilnost o kozmični urejenosti sveta na metaforični ravni (tudi naslovno) izražena prikrito, zato jo mora bralec skozi bralno izkušnjo prepoznati sam. S pomočjo introspekcije v obliki samorefleksivnega procesa, ko glede na proučevanje preteklih dogodkov in pojavov identificira lastno sebstvo z notranje perspektive, doživi razumevanje samega sebe z drugačne perspektive: po prisilnem obdobju specifičnega moratorija lahko začne novo (aktivno) življenje in opazuje stvari z nasprotnega stališča kot doslej. Pasivno življenjsko obdobje moratorija poskuša aktivirati z lastno izbiro nove družbene vloge pozornega, a odmaknjene opazovalca, ki je doživel revolucionarne čase, in svoja spoznanja v obliki pisanja knjige napotkov za preživetje v revolucionarnih časih posredovati tistim, ki jih niso doživeli. Uvedba drugega besedila izraža protagonistovo stališče do aktualne problematike, ki je s perspektive pišočega subjekta v vlogi prvoosebnega pripovedovalca postavljeno v povsem drug kontekst, v razmerje z diskurzom, nasprotnim od njegove izvorne socialne pripadnosti, pri čemer ga vzpodbujata nenadoma porojeni čut za socialno neenakost in kritičnost do buržoazno-kapitalistične retorike.

Socialistična revolucija povzroči s svojim radikalnim in totalnim prelomom preteklosti dokončno inverzijo v njegovem življenju: osamljenega judovskega kabalista zaradi nacionalizacije njegove prestižne vile deložira v vrtno utico. Socialna izoliranost, pomanjkanje občutka varnosti in pripadnosti konkretni skupnosti ter posledično nezmožnost zadostiti potrebi po lastni individualnosti izpostavijo na osnovi samorefleksivnega procesa protagonista v eksistencialnem smislu vprašanje njegovega tuzemeljskega poslanstva, lastne odgovornosti in posmrtno zapuščine. V praznini samote in lastnem labirintu patološkega libida ne išče več imaginarnega izhoda, saj se zaradi naključnega srečanja z učiteljico Ano Lansky, svojim skrivnim subjektom poželenja, odloči za radikalen prelom s patološkim vedenjem v obliki parafilne spolne prakse. Navsezadnje trdnega jedra identitete – torej odgovora na vprašanje *Kdo sem?*, in še pomembneje, trajne verodostojnosti kakršnega koli odgovora nanj – ni mogoče zgraditi brez navezave na druge ljudi in predpostavke, da so te vezi zanesljive in stabilne. Z učiteljico češke narodnosti, ki jo na ravni osebnega odnosa dojame kot svoj *alter ego*, ga združi predvsem negativna izkušnja drugosti in Drugega (nacionalizem) kot skupna nesrečna usoda pripadnikov nezaželene nacionalnosti v novi, večetnični nacionalni tvorbi. Njegovo domnevno pripravljenost ljubiti žensko že na začetku prekine nevidna roka neizprosne usode: groteskni prizor okrvavljene Ane s

fotografijo gole ženske ob postelji (njene zrcalne podobe), ki v uvodnem akordu romana poskrbi za zgodbeno dramatičnost, ostane nikoli pojasnjena enigma njenega samomorilskega dejanja tudi proti koncu romanekne pripovedi: nesrečni primer z učiteljico je domala identičen tistemu z avtomobilsko nesrečo.

Usodni zgodovinski dogodki (priključitev Prekmurja k Jugoslaviji) v nadaljevanju pripovedi povsem prepletejo nevidne niti njegove usode, na katero ne more vplivati: zaradi sovraštva do Drugega nesrečnega pripadnika judovske skupnosti posledično kot nezaželenega pripadnika soboškega meščanstva izženejo na zaslisanje v Ljubljano, njegovo usodo pa dokončno zapečati na njegovem vrtu izkopano in identificirano truplo ženske osebe. August Lamm na osnovi težke življenjske preizkušnje tik pred končnim udarcem usode v lastnem svetu imaginacije vizionarsko ponovno rekonstruira svojo izvorno identiteto nekdanjega pripadnika visoke soboške družbe. Z Ano Lansky ga stisk rok poveže v nedeljivo celoto, spreleti ga misel: »V tem zrcalu bo obličje motrilo obličje in nastopila bo popolna edinost« (Štefanec 2008: 203). V svojem namišljenem svetu doživi utopično vizijo harmonične večetnične nacionalne tvorbe, kjer poskuša še zadnjič svoje do tedaj libidinalno »na koščke razbito telo« združiti v koherenten ego (Biti 2000: 12).

Lammovo iskanje identitete, polno kriz in konfliktov, aktivnega življenjskega obdobja in obdobja moratorija, zaznamovano s procesi sprejemanja različnih družbenih vlog glede na poklic, spol in stil življenja ter pasivnega upiranja negativnim posledicam družbenih sil, na katere nima vpliva, razkriva tragičnost človekovega bivanjskega položaja v primežu determinant zgodovinske in kozmične Usode, ki jo samo prenaša. Pripovedovalec se z vpeljavo ironične distance pri opisovanju nekaterih naturalističnih prizorov (npr. Lammovo kopanje v kadi, uriniranje) in filozofskega diskurza izogne čustvenim ter vrednostnim sodbam o grozljivih in absurdnih zgodovinskih dejstvih. Univerzalnost Lammove življenjske zgodbe, vpete v zgodovinsko-filozofske okvire, reflektira avtor romana z dejstvom, da lahko protagonistova zgodba v določenih okoliščinah postane zgodba vsakogar izmed nas. Štefanečevo razumevanje zgodovine in posledično neizbežne individualne usode posameznika se približuje poetiki Draga Jančarja in Danila Kiša, ki v svojih delih prikazujeta zgodovino kot »ponavljanje različnih nesreč, opazovano z ironične razdalje« (Zupan Sosič 2006: 176), s čimer prav tako ločujeta umetnost od ideologije.

5.2 Feri Lainšček: *Ločil bom peno od valov*

V uvodnem citatu predstavljena reka Mura, ki je kljub umetnim posegom v njen naravni tok »zmeraj hotela po svoje in je po svoje spreminjala tudi mejo«, skupaj z metaforičnim naslovom nakaže simbolne prvine romana, ki že na začetku razširijo bralčev horizont pričakovanja. Kljub skupnemu geniusu loci treh obravnavanih romanov je med njimi v tem smislu vseeno opaziti drobne razlike. Iz pričujočega romana lahko potegnemo neposredno povezavo z romanom *Republika jutranje*

rose, saj obe deli povezujeta skoraj identičen dogajalni čas in prostor (večetnično urbano okolje Murske Sobote v času prve svetovne vojne), medtem ko je v romanu *Ki jo je megla prinesla* v nasprotju z urbaniziranimi različicami prej omenjenih romanov literarni topos ruralni, s transcenco obarvani romaneskni svet (izmišljena prekmurska vas Mokuš).

Protagonistka romana, 23-letna Elica Sreš, na začetku romaneskne pripovedi eksplicitno predstavljena kot revno bajtarsko dekle z identitetno pripadnostjo najnižjemu družbenemu sloju, določenemu z rojstvom, svojo revščino in osamljenost velikokrat preseže v trenutkih popolne pozabe pod domačo tepko, ko s pomočjo sanjarjenja zaživi v lepšem svetu od bajtarske resničnosti. S svojo zavestno odločitvijo za poroko s premožnim Ivanom, uradno vodnim nadzornikom, neuradno pa prekupčevalcem zlata, manifestira podzavestno željo po vstopu v svet ortodoksne patriarhalne skupnosti in posledično oblikovanju trdnega jedra lastne identitete, ki ga je mogoče zgraditi le z navezavo na druge ljudi z domnevo, da so te vezi stabilne in trdne, kar potrjuje ontološko nujnost obeh tendenc pri izgradnji lastne individualnosti: občutka varnosti in svobodne izbire.

Nič več ni tehtala, ali se bo lahko navadila nanj in ali se mu bo sploh lahko kdaj dovolj uklonila, temveč mu je zdaj kratko malo želela pripadati. Pa tudi strah pred gosposko zahtevnostjo in življenjem, ki si ga je komaj zamišljala, je začuda splahnel, kot da ga sploh nikdar ni bilo. (Lainšček 2010: 49.)

Mlada individualistka, zaradi drugačnosti kot neporočeno dekle z nevidnim pečatom stigme izločena iz vaške skupnosti, ki je iz domovanja z materjo napravila neljubo pritiklino, s svojo poroko po drugi strani preseže pričakovanja tradicionalne vaške srenje, ki terja popolno lojalnost v skupnosti enakih *jazov* ter skrbno nadzira vstopa in izstopa. »Bila je iz zemeljate hiše, ki so jo zbile nesreče, narojena v prekletstvo in pravšnja za pomilovanje, zdaj pa je bilo na lepem postavljeno vse na glavo in je celo grozilo, da se bo bolje znašla od drugih« (Lainšček 2010: 53).

S svojo novo družbeno vlogo kot gospa Spransky v okolju malomeščanskega sveta Sobote, malem Babilonu na obzornici Panonije, kmalu preseže inferiorni kompleks revnega vaškega dekleta z delnim posnemanjem in prilagajanjem meščansko-buržoazni retoriki soboške gospode (ob delnem ohranjanju svojskosti). Prilagajanje gosposkemu življenju in posledično pozitivna interakcija s pripadnicami najuglednejših mestnih družin v zavetju prestižne vile počasi, a vztrajno rahljata stik s svetom njenega izvornega okolja; nekakšno paralelo avtentičnosti le-tega najde v srečanjih z modrim konjušnikom madžarskega porekla Jenöm Forgasem, s katerim začne skozi zaupne deskriptivne dialoge v obliki prisposodob na metaforični ravni odkrivati notranje spreminjanje lastnega zorenja. »Naj je bilo življenje še tako darežljivo, še zmeraj je bilo nekaj, kar ga je presegalo. Saj moralo je biti, pa tudi če je bilo samo hrepenenje, kajti sicer so reči zmeraj znova začele izgubljati smisel« (Lainšček 2010: 140). Mlada gospa Spransky začne s pomočjo samorefleksivnega procesa identificirati

lastno sebstvo, zaznamovano z malomeščanskim življenjem, ter posledično doživljati razumevanje prave ljubezni z drugačne perspektive: prvotno čutnost svojega partnerskega odnosa želi na osnovi duhovne povezanosti razviti v globljo vrednoto iskrene ljubezni, ki ji predstavlja edini pravi smisel zakona in življenja nasploh. Izpostavljenost pravilom in zahtevam, ki jih brezkompromisno postavljata malomeščanska družba in tiranski mož, vedno bolj čuti kot zatiranje lastne svobode in edinstvenosti, zaradi česar začne zaznavati tudi pomanjkanje občutka varnosti in pripadnosti konkretni skupnosti ter posledično nezmožnost zadostiti potrebi po izoblikovanju lastne individualnosti.

Reka, ki je polzela skoznjo, je bila lena, a nezadržna. Ivan, ki je ustvaril njun svet po svojih načrtih, je zdaj zaman stegoval roke in jo skušal iztrgati mogočnemu toku. Ta reka je bila pač življenje, in bolj ko se ji je izročala, bolj je gospa Spransky, začuda, zopet postajala Elica. (Lainšček 2010: 176.)

Protagonistka romana na poti notranjega dozorevanja, v pripovedi izpostavljenega z opisi razmišljanja, tako v pasivnem obdobju specifičnega življenjskega moratorija ponovno zazna statičnost svojega bivanjskega položaja: podoba osamljene gospe Spransky postane identična podobi mlade Elice Sreš pod tepko na marofu. Ob materinem postopnem blaznenju in odpovedi bogu Elica spozna, da sta njena s poroko pridobljena identiteta in posledično sprejemanje različnih družbenih vlog (gospa, mati, žena) pluralni ponaredek, ki ga konstituirajo drugi – predvsem povzpetniški mož in malomeščansko soboško okolje, kar ji hkrati razkrije netransparentnost njene lastne identitete v tem okolju; ker ob svojem možu ne more več doseči lastnega, avtoreferencialnega sebstva, tudi ne more več vzpostaviti etičnega odnosa do njega. Mlada ženska na poti notranjega dozorevanja, osvobajanja, samodefiniranja in definiranja na osnovi kombinacije preteklosti in izbire, za katero se je odločila, pri poskusu rekonstrukcije lastnega sebstva in avtentičnosti dojame revnega in hendikepiranega telesnega stražarja Andija kot svoj *alter ego* z enakimi potrebami, željami in vrednotami. Vsevedni pripovedovalec skozi prepletanje s personalnim pripovedovalcem,⁴ čigar razmišljanje lahko poistovetimo z zaznavno-izkusvenim horizontom protagonistke, ki ga posledično skuša ponotranjiti tudi čutno prisotni bralec, tako v »moralnem« smislu opraviči Eličino izbiro sklepnega dejanja: opustitev s poroko pridobljenih družbenih vlog, verskega nazora, stila življenja ter moralnih načel. Tik pred usodnim dogodkom, ki radikalno spremeni življenje Elice Spransky, pripovedovalec pripoved nenadoma prekine. Odločitev za ponovno (sicer tvegano) življenje v skupnosti ljudi z roba, kjer je po Andijevega zagotovilu nihče ne bo spraševal, *kdo si in kaj si*, motivira z željo po zadostitvi osnovnima potrebama, ki določata posameznikovo identiteto: živeti v skupnosti, kjer se bo počutila sprejeto in varno kljub ohranjanju svojskosti, ki jo posledično razlikuje od drugih oseb, in ta različnost pomeni izvor njene istovetnosti, ki se lahko določa le skozi razlike.

⁴ Pojem *personalni pripovedovalec* najprimerneje razloži dojevanje dogajanja v romaneskni pripovedi s stališča literarne osebe (navadno protagonista).

Gospa Spransky zaradi pozitivne interakcije s pripadnikom svojega izvornega okolja zapusti moža in sina: pritiskom malomeščanske skupnosti se tako uspe zoperstaviti z upiranjem konformizmu zaradi potrebe po izgradnji lastne individualnosti ter edinstvenosti, ki nas določa, s čimer kot netradicionalna ženska tistega časa prestopi strogo legitimno začrtano moralno-etično mejo patriarhalnega okolja na začetku dvajsetega stoletja. Elico Sreš lahko zaradi nekonvencionalne podobe ženske svojega časa primerjamo s Catherine Anne McKenna, protagonistko romana *Okrasni toni* irskega pisatelja Bernarda MacLavertyja. Elica in Catherine se na poti notranjega zorenja upreta pritiskom zadušljive tradicionalne skupnosti, v kateri živita, ki terja popolno lojalnost v skupnosti enako mislečih *jazov* ter skrbno nadzira njihove vstope in izstope, zato jo skleneta zapustiti. Catherine (mati samohranilka) zapusti svoje izvorno okolje zaradi bremena ortodoksne tradicije, ki v Irski, »deželi brez prihodnosti«, onemogoča vsakršen poskus rekonstrukcije izvorne v (post)moderno identiteto ter razvoj njenega umetniškega izražanja, Elica pa v imenu resnične ljubezni.

Elica tako uspe na poti duhovnega osvobajanja pri izgradnji lastne individualnosti, zaznamovane z osebnimi krizami, konflikti, aktivnimi obdobji, s specifičnimi moratoriji in z odpovedjo različnim družbenim vlogam, s pripadnikom svojega izvornega okolja sama krojiti usodo ter posledično izpolniti primarni cilj življenjskega poslanstva: čutno privlačnost telesnosti na osnovi duhovne povezanosti preobraziti v globljo vrednoto čiste ljubezni.

Eličino moralno-etično sporno dejanje na koncu romaneskne pripovedi v epilogu rehabilitira tudi sin Julian Spransky s priznanjem, da je materi odpustil; konec romana tako odpira večno vprašanje krivde in odpuščanja, eksplicitno izpostavljeno v sklepnem akordu.

5.3 Feri Lainšček: *Ki jo je megla prinesla*

Vložena zgodba (*Prilika*), ki jo pripoveduje škof Jonifacij, že na začetku romana v obliki retrospekcije seznanja bralca in protagonista romana Jona Urškega kot eksplicitnega poslušalca s skrivnostno smrtjo mokuškega duhovnika (Jonovega predhodnika) in misterijem, spletenim okoli njega, s čimer stopnjuje bralčevo zanimanje za nadaljnje branje. Kaplan Jon Urski se zaradi lastne negotovosti v obdobju osebnega zorenja in posledično zaradi dvoma v krščanskega boga upira tudi svoji poklicni vlogi. V kohezivno in trdno postavljeno identiteto duhovnika (njegove socialne pripadnosti ob rojstvu pripoved ne izpostavi) ne investira občutja pripadnosti in zavezanosti, temveč jo čuti kot breme, prisilo in omejitve pravice do lastne izbire. Asketski kaplan se v aktivnem obdobju upiranja svoji poklicni vlogi loti razdiranja cerkvenolastniške identitete tudi s sopostavitvijo diametralnega nasprotja: zaradi neupoštevanja posvetne komponente družbenega dela Katoliške cerkve nesebično razdaja svoje in cerkveno premoženje. Občudovanja vredno dejanje je obsojeno na propad, ker namesto identitete dobrotnika in nesebičnosti

pridobi identiteto neumneža (se mu celo posmehujejo) in doživi degradacijo pri ortodoksni skupini cerkvenih dostojanstvenikov, ki terja popolno lojalnost v skupnosti enako mislečih *jazov* ter skrbno nadzira vstopne in izstopne. Kljub resignaciji stoično sprejema pokoro, ki si jo tudi sam nalaga zaradi nezmožnosti lastne odrešitve: sprejme vlogo dušnega pastirja v »od boga pozabljeni vasi še večjih grešnikov«, imenovani Mokuš, kjer naj bi odrešil ljudi in ponovno našel svoj izgubljeni *jaz*. Stalna skepsa nezanesljivega pripovedovalca, ki predstavlja osrednji reflektivni del besedila, ohranja kontinuirano napetost skozi celotni roman z »ugibanji, dramatično nevednostjo in utrjevanjem izjav eksistencialne stiske, ki jih pripovedovalec opiše esejistično« (Zupan Sosič 2003: 68). Redundanca uvajalnih veznikov za rabo vzročnega odvisnika na začetku stavka, inovativna shema glavnega in dopolnjevalnega stavka, ki velikokrat ne tvorita logično-semantične celote, paradoksalni stavki, retorična vprašanja in samostojna raba pritrjevalnega členka (*da*) tudi na jezikovno-slogovni ravni odsevajo zavest osrednjega literarnega lika (in ostalih), vpetega v ambivalentno dialektiko videza in resnice mnogih dogodkov v romanu.

Jon Urski doživi na novi preizkušnji pred razpotjem, od koder ne ve ne *kod* ne *kam*, hipni občutek *svetega* (po dolgem času se dotakne rožnega venca) zaradi izkušnje nemoči. Občutenje kozmičnega strahu, ki ga sproži nezemeljska, nečloveška veličastnost univerzuma pred »neizmerno velikim in močnim« (ravnicca ponoči), sooči asketskega duhovnika s spoznanjem, da ta trenutek ni v njegovi moči doumeti sile, ki se kaže v veličastnosti vesolja (Bauman 2008: 68). Nezanesljivi pripovedovalec se v romanu prepleta z narativno perspektivo tretjeosebne pripovedovalca, čigar razmišljanje lahko poistovetimo z zaznavno-izkusvenim horizontom protagonista.

Nikoli ga ni bilo doslej strah samote. In tudi ne noči. Ni obupaval spričo daljav, ki so bile pred njim v vse smeri. Tudi si je že dopovedal, da je namenjen v vas, kjer ga nihče ne pričakuje, in da tako pravzaprav sploh ne zamuja. A kaj – bilo je nekaj, kar ga je povsem zblodilo. Je bila ta vsiljiva ptica, so bile izgubljene sledi in je bila navsezadnje pomisel, da se vse to ne dogaja po naključju. Zato je zdaj še kako potreboval nekoga, da bi se ogledal v njegovih očeh. Ali pa je potreboval vsaj občutek, da res ni prestopil še črte, onkraj katere ne vidijo samo oči in ne slišijo samo ušesa. (Lainšček 1993: 26.)

Jon Urski vstopa s podkovano nogo v Mokuš, paralelni svet, pozabljen na drugi strani reke, preko katere vozi brodar v Had; osamljeni župnik prihaja v nekohezivno skupnost nesocializiranih radikalnih marginalcev, kjer mora iskati odpustke pri Bogu in grešnih prebivalcih ter zaživeti normalno življenje po apokaliptičnem preživetju davno pozabljene vasi. Po prihodu v Mokuš postane izključni predmet Jonovega zanimanja skrb, da do tedaj izgubljeno ali neosveščeno identiteto obudi z delovanjem, destruktivnim za svoje lastno sebstvo. Vstop v družbo neciviliziranih brezbožnih ljudi zahteva od duhovnika za njihovo spreobračanje po eni strani identifikacijo s prebivalci, ki zajema delno adaptacijo in asimilacijo njihovega barbarskega načina življenja, po drugi strani pa mora na osnovi svoje

duhovne razvitosti in s posredovanjem božje besede izstopati oz. biti drugačen in s to razliko edinstven glede na ostale prebivalce. Obskurnost dojemanja lastne identitete (ne zna odgovoriti na vprašanji *Kdo sem* in *Kaj sem*) tako implicira tudi alteriteto, to je njegov odnos do zunanjega drugega – prebivalcev Mokuša. Jon bi lahko namreč svoje poslanstvo izpolnil le z brezpogojno ljubeznijo do ljudi in stikom s transcenco (česar dvomljivi duhovnik ne zmore), zato je njegova razpetost velikokrat izražena z rabo doživljenega polpremega govora in antitetičega samoizpraševanja.

Z najvišjim se je namreč že zdavnaj pogovoril. A tudi če ne bi bilo tako, Bog je najverjetneje vedel, da nikoli ne bo zmožel drugače. Morda je zadnjič njegovo srce res zatrepetalo, ko mu je umrla mati. A to je bilo davno, davno – takrat že, ko je bil v semenišču. Poslej pa se ni na nikogar več navezal. Vsenaokoli je bila le čreda, ki je gomazela in bezljala zase. Kajti – le kako bi jim lahko dal, ki ni več ljubil? Je bil lahko zares pokoren, ki ni več prosil zase? (Lainšček 1993: 64.)

Resignirani dušni pastir se v novem življenjskem okolju s pomočjo introspekcije, ki mu omogoči vpogled v njegov notranji jaz, lastnega samodefiniranja in definiranja na osnovi izbire, za katero se je v preteklosti odločil, ter družbenih sil, ki so vplivale nanjo, identificira z novim bivanjskim prostorom (kapelo) – očita si, da je čustveno otopel in prazen: »Dopuščal je, da ga je najedal njen desetletni hlad. Postajal je samo še ena njena gluha stena. Kamen, ki je sam svoj grob. Ostalina, ki se več ne zgane niti, ko prhne vanjo sam Ogab« (Lainšček 1993: 65).

Jon Urski zaradi pomanjkanja empatične in odprte identitete na individualni ravni ni zmožen vzpostaviti pozitivne interakcije z radikalno marginalizirano skupnostjo (drugačnostjo). Osamljeni Jon tako dojame skozi dialog v novem življenjskem okolju Malega (kljub nerazumevanju njegovih apokaliptičnih namigov) kot svoj *alter ego* z enakim poslanstvom: spočet v grehu asketskega duhovnika in njegove fatalne ženske Magde Gregorjan kot edina oseba z dušo v tej vasi nosi bremena prebivalcev in trpi namesto njih. Podobno kot Jon Urski tudi protagonista ostalih dveh romanov August Lamm in Elica Spransky pri vzpostavitvi identitete na ravni osebnih odnosov dojameta učiteljico Ano Lansky in stražarja Andija Szigeta kot svoj *alter ego*. Duhovnikova interakcija s skupnostjo nesocializiranih faranov uspe delno samo pri projektu obnove razpadle cerkve, kjer sodelujejo zgolj zaradi oportunističnih namenov. V nesrečnem duhovniku je zato mogoče zaznati patološke znake vedenja zaradi pomanjkanja občutka varnosti in nepovezanosti z mokuško skupnostjo ter posledično nezmožnostjo izoblikovanja lastne individualnosti. Rušilni patos se tako izraža v njegovem avtodestruktivnem mišljenju in delovanju: sprejemanje in nalaganje pokore, trpljenje, obup in občutek brezizhodnosti eksistencialnega položaja. Ko Jon v primežu strasti ubije poblaznelega brodarja Ciriya, ker je le-ta ubil Malega, se na osnovi težke življenjske preizkušnje identificira s kolektivom; zaradi bremena zločina dokončno zapusti vas. Izmišljena dekadentna vas, zaznamovana z grehom in krivdo, povezanima z erotiko, v kateri so ljudje obsojeni, da uničijo

drug drugega, ponovno izgine v povodnji, le cerkev čudežno ostane nedotaknjena, a prazna. Čudeži obstajajo, le verjeti je treba vanje!

Jon Urski s svojo hojo po robu brezna za spoznanje resnice tvega greh. Nesrečni duhovnik v svojem življenjskem procesu samoiskanja, duhovnega osvobajanja in očiščenja pri ponovni izgradnji lastne individualnosti, zaznamovane z osebnimi krizami, dvomi, konflikti, sprejemanjem pokore in upiranjem različnim družbenim vlogam glede na poklic, verske nazore, moralna načela in stil življenja, po prestani trnovi poti za iskanje stika z metafiziko nadaljuje boj z življenjem v tostranstvu, kar potrjujejo tudi škofove besede v zaključnem delu romana: »Bilo je, kakor je bilo. A še ste tu in trepetate. In – ali ni to največ, kar imamo? Ali ni to edino, kar nam vsem še preostane?« (Lainšček 1993: 135). Duhovnikova resnica subjektivnega izkustva onkraj profanega na poti iskanja vere v ruralnem, s transcendo obarvanem romanesknem svetu ostane v zaključnem akordu romana, kjer se ponovi uvodni prizor, nejasna in zavita v meglo, medtem ko Elica Sreš uspe kot gospa Spransky v soboškem urbanem svetu razslojenih družbenih skupin na poti iskanja individualne svobode in ljubezni poiskati lastno, avtoreferenčno sebstvo.

Nesrečni duhovnik, vpet v pripoved o grehu, skrivnosti, kazni, mistiki in paradoksu, na koncu romana po težki življenjski izkušnji z Mokušem v eshatološkem smislu doživi apokastazo.⁵ Romaneska pripoved s svojim zapletom implicitno izpostavlja vprašanje o odnosu med vero, religijo in Cerkvijo kot institucijo.⁶ Zgodbo o potopu Mokuša lahko razumemo v metaliterarnem smislu tudi kot arhaizirano in moralizirajočo različico kriminalnega žanra, kjer sklepní potop kot v Ecovem romanu *Ime rože* zabriše vse sledi realnosti (Fridl 2010: 131). Feri Lainšček tako v obeh obravnavanih romanesknih pripovedih demitizira stereotipno oznako, oblikovano tudi na podlagi literarnega pričevanja pisatelja Miška Kranjca o Prekmurcih kot malih, ponižnih, dobrih ljudeh – še posebej v romanu *Povest o dobrih ljudeh*, ki idealizira dobroto in preprostost malega prekmurskega človeka v idiličnem zavetju samotnega otoka.

⁵ Pisatelj kot razlog za vznik ideje, implicitno izražene v romanu, reflektira svojo spontano seznanitev z nemškim neortodoksnim teologom in filozofom Karlom Barthom, ki v svojih razmišljanjih jasno vzpostavi nasprotje med vero in religijo, do katere ima negativen odnos (označi jo kot človeški konstrukt predstave o Bogu). Njegov dialektični model razodetja postavi v nasprotje božjo pravičnost in človeško grešnost, tudi pokvarjenost; v svojem delu *Kratka razlaga Pisma Rimljanom*, ki temelji izključno na svetopisemskem besedilu, pa eksplicitno poudari izrazito vznesenost nad veličino odrešitve vseh nas po apokastazi v Jezusu (Barth 2002).

⁶ Lik očeta Jonifacija predstavlja pripadnika religije kot funkcionalistične institucije (Cerkev), medtem ko božji otrok Mali pripada ljudem z osebno (pristno) vero.

6 Sklep

Identiteto kot eno glavnih tem besedil v pripovedni literaturi (npr. iskanje, izguba ali kriza) in eno izmed temeljnih značilnosti človeške eksistence lahko primerjamo s stvarmi, o katerih začnemo razmišljati takrat, ko nas na kakršen koli način presenetijo v negativnem smislu. Zapletenost problema identitete v smislu dinamične strukture razvoja osebne/duhovne inteligence posameznika kot vseživljenjskega procesa je prisotna tudi v predstavljenih sodobnih slovenskih romanih: protagonisti romanov so zaradi ekstremnih življenjskih situacij, v katerih se znajdejo, s svojim delovanjem prisiljeni v celovito manifestacijo svoje osebnosti, ki vključuje možnost odrešitve in preživetja znotraj skupnosti ter ostati nepoškodovan.

August Lamm kot ugleden pripadnik meščanskega razreda zaradi vpletenosti v prometno nesrečo s smrtnim izidom in kasneje zgodovinskih okoliščin, na katere nima vpliva (prva svetovna vojna, nacionalizacija, socialistična revolucija), vedno bolj drsi iz udobnega zavetja svoje jasno opredeljene identitete, ki mu je nudila ontološko varnost in urejen vsakdan. Lammovo neuspešno iskanje identitete, zaznamovano s krizami in konflikti, z aktivnimi življenjskimi obdobji in obdobji matoritorija ter s procesi sprejemanja različnih družbenih vlog glede na poklic, spol in stil življenja ter pasivnega upiranja negativnim posledicam družbenih sil, na katere nima vpliva, razkriva tragičnost človekovega bivanjskega položaja v primežu determinant zgodovinske in kozmične Usode, ki jo samo prenaša.

Elica Sreš s svojo zavestno odločitvijo za poroko s premožnim Ivanom Spranskim manifestira podzavestno željo po vstopu v svet ortodoksne patriarhalne skupnosti, a v malomeščanskem okolju Sobote kmalu spozna, da je njena, s poroko pridobljena identiteta (gospa, mati, žena) pluralni ponaredek, ki ga konstituirajo drugi – predvsem povzpetniški mož in malomeščansko soboško okolje, zato na svoji poti notranjega osvobajanja pri ponovni izgradnji lastne individualnosti in avtentičnosti dojame revnega in hendikepiranega telesnega stražarja Andija kot svoj *alter ego*, zaradi česar na osnovi lastne izbire opusti s poroko pridobljene družbene vloge, verski nazor, stil življenja ter moralna načela.

Asketski kaplan Jon Urski se zaradi dvoma v krščanskega boga in razdajanja cerkvene lastnine loti razdiranja svoje cerkvenolastniške identitete, zaradi česar sprejme kot pokoro vlogo dušnega pastirja v »od boga pozabljeni vasi še večjih grešnikov«, imenovani Mokuš, kjer naj bi odrešil ljudi in ponovno našel svoj izgubljeni jaz. Nesrečni duhovnik v svojem življenjskem procesu samoiskanja, duhovnega osvobajanja in očiščenja pri izgradnje lastne individualnosti, zaznamovane z osebnimi krizami, dvomi, konflikti, upiranjem različnim družbenim vlogam glede na poklic, verske nazore, moralna načela in stil življenja, po prestani trnovi poti za iskanje stika z metafiziko nadaljuje boj z življenjem v tostranstvu, medtem ko ostane njegova resnica subjektivnega izkustva onkraj profanega v zaključnem akordu romana nejasna in zavita v meglo.

Viri

- Lainšček, Feri, 1993: *Ki jo je megla prinesla*. Ljubljana: Prešernova družba, Vrba.
- Lainšček, Feri, 2010: *Ločil bom peno od valov: roman v treh novelah*. Ljubljana: Študentska založba, Mladinska knjiga.
- Štefanec, Vladimir P., 2006: *Republika jutranje rose*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Literatura

- Anderson, Benedict, 1998: *Zamišljene skupnosti: o izvoru in širjenju nacionalizma*. Ljubljana: SH Zavod za založniško dejavnost.
- Barth, Karl, 2002: *Kratka razlaga Pisma Rimljanom*. Prevod Marko Urbanija. Ljubljana: KUD Logos.
- Bauman, Zygmunt, in Vecchi, Benedetto, 2008: *Identiteta. Pogovori z Benedetto Vecchijem /intervjuvanec Zygmunt Bauman*. Prevod Tanja Rener. Ljubljana: Založba /*cf.
- Biti, Vladimir, 1997: *Pojmovnik suvremene književne teorije*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Biti, Vladimir, 2000: Identiteta. *Primerjalna književnost* 1. 11–23.
- Culler, Jonathan D., 2008: *Literarna teorija: zelo kratek uvod*. Prevedel Marko Cerkvenc. Ljubljana: Krtina.
- Fridl, Ignacija, 2010: Skrivnostno zapisovanje skrivnosti. *Literatura* 33. 94–97.
- Head, Dominic, 2002: *The Cambridge introduction to modern British Fiction, 1950–2000*. Cambridge in New York: Cambridge University Press.
- Kroflič, Robi, in Kratsborn, Wim, 2006: »Razprava na Agori« o identiteti mnogoterih izbir. Evropa – strpnost ali sožitje? 2000: *revija za krščanstvo in kulturo*. 186–188.
- Musek, Janek, 1997: Psihološke prvine narodne identitete in analiza slovenske samopodobe. Nečak, Dušan (ur.): *Avstrija, Jugoslavija, Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas: Lipica, 29. maj–1. junij 1996*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino (Historia). 174–202.
- Rimmon-Kenan, Shlomith, 1999: *Narrative fiction: contemporary poetics*. London in New York: Routledge. 6–29.
- Štefanec, Vladimir P., 2006: Ozadje romana (spremna beseda). *Republika jutranje rose*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Zupan Sosič, Alojzija, 2003: *Zavetje zgodbe: sodobni slovenski roman ob koncu stoletja*. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura.
- Zupan Sosič, Alojzija, 2011: Družina v sodobnem slovenskem romanu. Smole, Vera (ur.): *Družina v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi: zbornik predavanj/47. seminar slovenskega jezika, literature in kulture, 27. junij–15. julij 2011*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko, Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik. 49–56.